

Förstudie om Strängnäs historia

Dick Harrison, professor i historia
vid Lunds universitet

VERSION 1, 2019-06-07

Gustav Vasa föreningen i Strängnäs

Bakgrund

Gustav Vasa föreningen i Strängnäs har tre syften

- **Det historiska rummet**
- **Vasadagarna**
- **Nationaldagsfirandet**

Det historiska rummet har som mål att skapa en fysisk plats där vi kan åskådliggöra Strängnäs historia på ett inspirerande och interaktivt sätt.

Vasadagarna är återkommande föreläsningar med olika innehåll som beskriver Strängnäs historia och genomförs 3 - 5 gånger per år som en fortlöpande process fram till 2023 med syfte att sprida kunskap om vår spännande historia.

Nationaldagsfirandet 2023 är en svårslagen möjlighet att fira 500 års jubileet av Sverige som nationalstat. Att presentera Strängnäs historia men också Strängnäs som en nutida dynamisk idyll för både invånare och besökare i dagens öppna och demokratiska samhälle.

För att få en mer professionell beskrivning över viktiga och intressanta händelser i Strängnäs har vi tagit hjälp av Dick Harrisson, som genomfört en förstudie på vårt uppdrag, med ekonomiskt stöd av Strängnäs kommun och Sparbanken Rekarne. Förstudien kan komma att kompletteras varför detta är version 1.

Förstudien är en stark berättelse för Strängnäs kommun och dess invånare och ger oss en storslagen möjlighet att exponera den plats som haft stor betydelse för Sveriges utveckling och ger oss ökat värde som besöksmål.

Styrelsen består 2019 av Monika Eriksson Bertilsson ordförande, Kalle Borg sekreterare, Gerard de Geer, Samuel Hedlund, Jürgen Lüdtke, Ingegerd Lusensky, Aestan Orstadius kassör.

Förstudie om Strängnäs historia

Dick Harrison, professor i historia vid Lunds universitet

Utgångspunkt

Syftet med förstudien har varit att identifiera de viktigaste processerna och händelserna i Strängnäs äldre historia, med störst fokus på perioden från 1400-talet till 1600-talet. Detta har skett i form av ett förord, med en kortfattad skildring av stadens uppkomst, och fem nedslag:

1. Strängnäs biskopar
2. Karl Knutssons fall år 1457
3. Gustav Vasas kungaval år 1523
4. Reformationen och Laurentius Andreae
5. Stadens fall och återkomst

Av dessa är 1–4 av rikspolitisk relevans. Här framstår Strängnäs – dess invånare, dess geografiska belägenhet, etcetera – som en av Sveriges viktigaste städer överhuvudtaget, av stor betydelse för den nationella historien. Nedslag 5 skiljer sig från de övriga såtillvida att det inte är fokuserat på Sverige utan på Strängnäs i sig – hur staden klarade sig när den inte längre var lika viktig som på medeltiden.

En röd tråd i förstudien utgörs av den funktion som Strängnäs har fyllt i uppkomsten av en fast etablerad riks- och nationsstruktur, med kulmen i nedslag 3 och 4. Under senmedeltiden utgjorde Strängnäs biskopar navet i den rikssvenska administrationen, detta i bokstavig bemärkelse, eftersom de uppbar kanslersämbetet. På 1520-talet var Strängnäs inte bara scen för kungaval utan också den plats där lutherdomen först predikades i landet och varifrån den tidigmoderna statsmakten hämtade sin ideologiska inspiration. Av detta kan man dra en slutsats som möjligen sticker i ögonen på lokalpatrioter i andra städer, men som är lätt att backa upp vetenskapligt: Strängnäs må förvisso inte ha varit Svearikets vagga – om dennas belägenhet må upplänningar och västgötar fortsätta att tvista – men det är inte förmätet att utnämna staden till *den svenska nationalstatens vagga*.

De fem nedslagen har formen av (a) en inledande genomgång, i punktform, av fokus, kontext, relevans, nyhetsvärde, huvudpersoner och föreslaget val av scenario, och (b) en redogörelse för händelseförlopp och intressanta

människoöden. Syftet har varit att göra detta så lättöverskådligt som möjligt, varför åtskilliga detaljer medvetet utelämnats på det att budskapet och poängen skall bli tydlig. Självfallet kan detaljer, utvecklingar och förklaringar läggas till, i den mån ni finner detta intressant.

Förord: Strängnäs uppkomst

Strängnäs är ett praktexempel på en medeltida stad som växte fram till följd av kombinationen av ett gott kommunikationsläge och den permanenta närvaron av en mäktig institution. Det har spekulerats i att staden ytterst går tillbaka på en förkristen kult-, tings- och marknadsplats, men skriftliga belägg för detta saknas. Strängnäs, såsom vi känner staden idag, är en följd av utvecklingen efter det att kristendomen anlönt och den svenska kungamakten organiserats.

Ortens goda kommunikationsläge bidrog till att en bebyggelse uppkom tidigt, sett ur rikssvenskt perspektiv. Det var hit, och inte till Tälje eller Stockholm, som resenärer mellan Östergötland och Uppland brukade fara när de ville korsa Mälaren. Platsens infrastrukturella betydelse framgår också av reglerna för hur kungen skulle rida sin eriksgata. Färden började i Uppsala och gick söderut över Mälaren till Strängnäs. Så långt åtföljdes kungen av upplänningarnas representanter, därefter tog sörmlänningarna vid. De lämnade i sin tur över kungen till östgötarna i Svintuna (Krokek) vid Bråviken.

Äldsta beläggen för en begynnande urbanisering finns i norra delen av Strängnäs medeltida stadsområde, där det byggdes hus åtminstone under 1000-talets andra hälft. Hantverk, främst smide, bedrevs på platsen, och vid okänd tidpunkt blev Strängnäs marknads- och tingscentrum för hela Södermanland. Om vintern – i anslutning till första söndagen i fastan – samlades sörmlänningarna här inför Samtinget. Denna tillställning är välbelagd i Södermannalagen från 1320-talet, där det stadgas: ”köptingsfriden i Strängnäs inträder om fredagskvällen efter askonsdagen och varar till på vita söndagens kväll [första söndagen i fastan].” Väl att märka var Mälaren i regel tillfrusen vid denna tid på året, vilket underlättade för transporter. Marknaden hölls gärna på isen.

Senast på 1100-talet var Strängnäs tillräckligt betydelsefullt för att upphöjas till biskopssäte, och på 1200-talet blev bebyggelsen så förtätad och hantverket så varierat att det är befogat att tala om en stad (formella privilegier nämns visserligen först på 1300-talet, men då hade orten sedan länge fungerat som stad). Strängnäs urbaniserades samtidigt som andra mellansvenska centralorter fick stadskaraktär, till exempel Linköping, Örebro, Enköping och Östra Aros (Uppsala). På 1260-talet fick staden ett dominikankonvent, beläget på Munkbacken nordväst om Stora torget, på en plats som har kommit att förknippas med missionären Eskil (Sankt Eskil). Missionären sägs ha lidit martyrdöden där på 1080-talet, under den hedniska reaktionen mot kung Inge den äldres monarki, en legend som dessvärre inte kan verifieras. Strängnäs fick även ett hospital, där stadens spetälska vårdades. Vår kunskap om dess historia är inte stor, men hospitalet är väl belagt för 1300-talets räkning.

Den domkyrka som möter dagens besökare i Strängnäs restes under 1200-talets andra hälft och stod färdig på 1330-talet. Till saken hör att

arkeologiska undersökningar på 1980-talet ådagalade tydliga belegg för att domkyrkan byggdes alldeles i närheten av en plats som var viktig redan i förkristen tid. Ett tjugotal kristna gravar från vikingatiden påträffades under grävningarna. Allt tyder på att de anlagts invid en träkyrka som senare fick lämna plats för domkyrkan eller dess närmaste föregångare.

1. Strängnäs biskopar

- Fokus: Biskoparna och den roll de spelade i medeltidens Sverige.
- Kontext: Medeltiden, då kyrkan var den enda institutionen i ett Sverige som annars präglades av personliga relationer mellan maktinnehavarna, svag kungamakt och brist på nationell sammanhållning. I detta läge var kyrkan av mycket större samhällelig betydelse än idag, och biskopen i Strängnäs spelade – särskilt när han också blev rikets kansler – en central roll för maktutövning och myndighetskontinuitet.
- Relevans: De viktigaste roller som invånare i Strängnäs har spelat i svensk historia. Under ett par sekler var stadens biskopar i praktiken lika prominenta som stats- och justitieministrarna är idag.
- Nyhetsvärde: Stort. Nästan ingen vet hur mäktiga Strängnäs biskopar var på medeltiden.
- Huvudpersoner: Thomas Simonsson och Kort Rogge, kanske också Mattias Gregersson (om man vill göra en poäng av Stockholms blodbad).
- Föreslaget val av scenario: Historien kan gestaltas på två sätt, antingen genom fokusering på biskoparna som enskilda personer eller genom fokusering på biskopsämbetet och kanslersämbetet (under senmedeltiden uppbar Strängnäs biskopen båda). Jag rekommenderar en kombination: dels texter och illustrationer som visar vad en biskop och en kansler gjorde, dels fördjupningar om de två färgstarkaste biskoparna, Thomas Simonsson och Kort Rogge. Möjligen – om ni vill göra en poäng av Stockholms blodbad – kan också Mattias Gregersson lyftas fram.

Redogörelse:

I det följande ges en allmän redogörelse för Strängnäs medeltida biskopshistoria, med fokus på ett fåtal individer. Denna redogörelse är dock endast att betrakta som en sammanfattning. Jag kan lätt utvidga den betydligt med personliga detaljer om samtliga ämbetsinnehavare.

Den betydelse Strängnäs hade, och den roll staden och dess folk spelade för det medeltida Sverige, grundade sig i uppkomsten av stiftet. Strängnäs biskop var kyrklig chef för Södermanland och Närke, men därtill kom ytterligare en aspekt. I kraft av sin geografiska närhet till den kungamakt som i

mitten av 1200-talet fick Stockholm som sin främsta urbana bas kom biskopen också att få omfattande administrativa och politiska uppgifter. Under senmedeltiden fungerade biskopen i Strängnäs närmast per automatik som det svenska rikets kansler, det vill säga chef för Sverige kungliga kansli, vilket renderade honom en maktposition som motsvarade en nutida ministers.

Strängnäs biskopsdöme hade funnits åtminstone sedan första hälften av 1100-talet; det kan vara äldre, men källor saknas. Domkapitel var etablerat senast 1277. Biskoparnas huvudresidens, när de inte befann sig i staden, var Tynnelsö, beläget fem kilometer nordöst om Strängnäs, på en plåtå ovanför strandslutningen mot Mälaren. Vårt äldsta belägg för att biskopar residerat på orten stammar från 1282, varefter de besökte anläggningen kontinuerligt. På medeltiden utgjordes Tynnelsö hus av en rektangulär tegelbyggnad i två våningar och källare, bestående av tre rum. Ingen militär funktion går att spåra. Anläggningen var snarare ett palats än en borg. (Numera, efter flera ombyggnader, är Tynnelsö ett barockslott, men murverket är i stor utsträckning medeltida.)

Ett första exempel på en Strängnäs biskop som samarbetade nära med rikets högsta ledning är biskop Kol, en av Birger jarls närmaste allierade i den maktkamp under åren kring 1250 som blev avgörande för den svenska riksformationen. År 1251, ett år efter det att kung Erik Eriksson avlidit och jarlens son Valdemar tagits till ny kung, invaderade stormännen Filip Knutsson och Knut Magnusson och deras anhängare – ”folkungarna” – Sverige med värvade tyska trupper och med stöd från kung Abel av Danmark. Konfrontationen ägde rum vid Herrevadsbro, där Birger jarl på något sätt blev situationens herre. Vi vet inte exakt hur det gick till; faktum är att vi inte ens vet var Herrevadsbro låg. Den traditionella tolkningen är att bron legat vid Kolbäckån i Västmanland, medan en alternativ tolkning gör gällande att uppgörelsen ägde rum vid Sävån i Västergötland. Det mesta talar för att den västmanländska tolkningen är korrekt. Erikskrönikans författare berättar att jarlen, hjälpt av biskop Kol av Strängnäs, segrade genom svek. Biskopen skall ha lyst frid, folkungarna skall ha lagt ned sina vapen och gått över ån. När de kommit fram lät jarlen gripa och halshugga dem. De upproriskas gods blev konfiskerat, och ”sidhan thorde engen amot jerlin standa”.

Ett annat tidigt exempel är biskop Anund (d. 1291), en av Magnus Ladulås närmaste män under de formativa åren på 1280-talet då det andliga och det världsliga frälset fick sina privilegier och grunden lades till de ”hov” och ”samtal” som i förlängningen skulle utvecklas till riksråd och riksdag. Av Skänninge stadga framgår att Magnus Ladulås såg sig tvungen att begränsa antalet deltagare, uppenbarligen för att det stora tillflödet av män som ville associera sig med den kungliga makten gjorde ”samtalen” otympliga. Till de stormän som träffades mer regelbundet och utgjorde den mänskliga hörnstenen i kungadömet hörde Strängnäs biskopen Anund Jonsson, som tillhörde den ätt som

brukar omtalas med den sentida benämningen Stjärnbjälke. Anunds bror Dan var riddare och riksråd.

Medeltidsbiskoparna tog initiativ till att bygga upp ett av Sveriges mest imponerande domkyrkobibliotek. Vår äldsta notis om boksamlingar i staden stammar från 1316, då dominikonkonventet fick en donation av böcker från en stormannaänka, men då hade med största sannolikhet biskoparna redan samlat ihop en ansenlig mängd litteratur i domkyrkans byggnader.

Tack vare biskoparnas centrala betydelse för det svenska riket finner vi ofta Strängnäs som plats för viktiga möten under de sekler som följde. Som exempel kan nämnas ett möte vid påsktiden 1437, vid en tidpunkt då Sverige ideligen drabbades av bondeuppror. I de stadgar som antogs stipulerades att bönderna hädanefter icke ägde rätt att bära vapen (armborst och pansar), allt för att minska oron i landet. Just denna lag hade dock inte framtiden för sig. Förbudet var, om det verkligen var allvarligt menat och inte blott en positionsmarkering, synnerligen naivt. Bönderna fortsatte att utgöra en stark militär kraft under hela epoken.

Den man som var biskop vid tiden för 1437 års Strängnäsmöte hette Thomas Simonsson och är den enskilde biskop i staden som uppnått störst ryktbarhet. Han föddes omkring 1380. Vi vet ingenting om hans bakgrund, men vi är någorlunda väl underrättade om karriären. Efter att ha blivit kanik i domkapitlet i Strängnäs år 1405 studerade han i Paris och Leipzig och utnämndes 1417 till domprost i hemstaden. Han beträdde biskopsstolen från 1429 och var under det decennium som följde en av Sveriges lärdaste och mäktigaste kyrkomän. Inte nog med att han var en av drottning Filippas testamentsexekutorer, han var även på förslag som ärkebiskop år 1432. Under Engelbrektsupproret 1434–1436 var han en av de ledande i det svenska riksrådet, och efter mordet på Engelbrekt 1436 spelade han en central roll i maktspelet. Biskop Thomas mest kända insats gjordes på 1439 års propagandascen, när han stödde marsken och riksföreståndaren Karl Knutsson mot kung Eriks man, Nils Stensson (Natt och Dag), under striderna i Östergötland. Vid denna tid skrev han medeltidens kändaste svenska politiska dikt, *Engelbrektsvisan* alias *Frihetsvisan* ("Frihet är det bästa ting..."). Vi vet att biskopen även skrev andra verk – således är en *Trohetsvisa* bevarad –, vilket har fått till följd att han räknas som den förste med namn kände diktaren på svenska modersmålet. – Thomas Simonsson avled 1443, är begravd i domkyrkan och har gett namn åt det år 1626 grundade Thomasgymnasiet.

En annan Strängnäsbiskop, Sigge Ulfsson (Sparre av Hjulsta och Ängsö), krönt Kristian I till kung i Uppsala den 3 juli 1457. Att ärkebiskop Jöns Bengtsson (Oxenstierna) inte krönt kungen själv utan lämnade över uppdraget till biskop Sigge berodde på att Jöns stått i spetsen för det uppror som störtat den föregående kungen, Karl Knutsson (se annat ställe i denna förstudie). Det dröjde till den 19 oktober innan ärkebiskopen genom påvlig bulla erhöll absolution för sitt uppror.

Ingen av senmedeltidens Strängnäs-biskopar fick lika stor betydelse för staden som Kort Rogge. Han föddes i Stockholm omkring 1425, son till en tegelmästare med samma namn som immigrerat från Westfalen. Modern, Dorotea Horn, var dotter till Stockholmsborgaren Hans Horn. Föräldrarnas rikedom gjorde det möjligt för Kort att i ungdomen studera juridik och humaniora på kontinenten. Åren 1446–1449 var han knuten till universitetet i Leipzig och tog en baccalaureusexamen, ungefär motsvarande nutidens fil. kand. År 1460 blev han doktor i kyrkorätt vid universitetet i Perugia. Vid denna tid lär Kort Rogge ha varit en av vårt lands lärdeste män, en av Sveriges få renässanshumanister. Vid hemkomsten hade han inga problem att göra karriär. Kort Rogge var kanik i Uppsala när ärkebiskop Jöns Bengtsson år 1463 fängslades av Kristian I, varvid det föll på hans lott att förvalta ärkebiskopsämbetet. År 1469 togs hans tjänster i anspråk av Karl Knutsson (som blivit svensk kung för tredje gången), som sände honom till Lübeck som diplomat. Tio år senare utsågs han till biskop i Strängnäs.

Under sin tid som biskop gjorde Kort Rogge betydande insatser för Strängnäs stad och för svensk kultur. Han lät restaurera domkyrkan, byggde ut Tynnelsö slott, grundade ett sjukhus för präster och uppförde det biskopsresidens som efter honom är känt som Roggeborgen; egentligen rörde det sig om en till- och ombyggnad av ett redan befintligt hus. Roggeborgen var förbunden med domkyrkan av en täckt gång. Tack vare sin goda ekonomi kunde han personligen bekosta domkyrkans nya altarskåp, som inköptes i Bryssel i början av 1490-talet. Därtill kommer att Kort Rogge skapade en för sin tid mycket imponerande boksamling, vilken kom domkyrkan och dess präster till godo, och gynnade det allra första svenska boktryckeriet; han lät således trycka en mässbok för Strängnäs stift, *Missale Strengnense*. Än idag finns omkring 150 inkunabler i domkyrkobiblioteket, av vilka många troligen inköptes och donerades av Kort Rogge.

Kort Rogge avled 1501 och begravdes i domkyrkan, där hans gravhäll ännu finns till beskådande. Hans efterträdare på biskopsstolen hette Mattias Gregersson (eller Mats Gregersson; båda namnformerna förekommer). Till skillnad från föregångaren tillhörde han högfrälset, son till Gregers Matsson (Lillie). Från 1513 var han kansler hos riksföreståndaren Sten Sture den yngre. Hans nära band till riksföreståndarregimen vållade i förlängningen hans undergång. Mattias Gregersson var den förste att halshuggas i Stockholms blodbad 1520.

2. Karl Knutssons fall år 1457

- Fokus: Slaget vid Strängnäs den 9 februari 1457.
- Kontext: Det oroliga 1400-talet, då kampen mellan kungar, riksföreståndare, biskopar och allmoge vållade mängder av krig, inbördeskrig och resningar. I förlängningen ledde striderna till uppkomsten av en specifikt svensk tidigmodern politisk kultur, med frigörelse från Kalmarunionen och bonderepresentation i riksdagen.
- Relevans: Den mest dramatiska militära händelse av rikspolitisk relevans som ägt rum i staden.
- Nyhetsvärde: Stort. Nästan ingen har hört talas om slaget vid Strängnäs 1457.
- Huvudpersoner: Karl Knutsson (kung) och Jöns Bengtsson (ärkebiskop i Uppsala). I fonden finns biskop Sigge i Strängnäs, vars deltagande i konflikten inte nämns i källorna men som likväl är indirekt högst uppenbart.
- Föreslaget val av scenario: 1457 års händelse bör berättas som en god historia, med tydlig kronologi och kulmen med själva fältslaget. Eftersom dåtidens vapen, rustningar och i Karl Knutssons fall även det personliga utseendet (en skulptur av honom finns på Gripsholm) är välkända borde det inte vara svårt att visualisera detta, och endast ekonomin sätter upp gränser – jag kan tänka mig allt från enkla skyltar med bilder till en mindre film.

Redogörelse:

Den mest dramatiska episod som ägt rum i och invid Strängnäs är 1457 års uppgörelse i kampen om den svenska kronan. År 1448 hade unionskungen Kristofer avlidit, vilket lett till att Kalmarunionen mellan Sverige, Danmark och Norge spruckit i två delar. I Sverige valdes den inhemske ädlingen Karl Knutsson (Bonde) till kung, i Danmark den tyske fursten Kristian av Oldenburg. Under hårda strider 1449–1450 lyckades Kristian ta kontroll över Gotland och Norge, varefter han vände blicken mot Sverige. Det krig som följde gick hårt ut över den svenska befolkningen, i synnerhet som Karl Knutsson tvingades till

omfattande skattehöjningar för att uppbåda trupper mot fienden. Detta ledde till ett växande missnöje, vilket briserade i ett uppror i början av 1457.

I januari månad år 1457 möttes många högättade svenskar i Stockholm, där Nils Bosson (Natt och Dag) gifte sig med kungens kusin Birgitta Karlsdotter (Bonde). Vad Karl Knutsson inte visste var att hans fiender inom högrälset tog tillfället i akt att smida en sammansvärjning inför festligheterna. Målet var, enligt Sturekrönikan (en rimkrönika som skrevs några decennier senare), att begå kungamord, men planens genomförande stoppades av ärkebiskop Jöns Bengtsson (Oxenstierna). Det fanns bättre vägar att göra sig av med kungen, menade ärkebiskopen.

På det politiska möte som åtföljde bröllopet yttrades hårda ord mot kungen, och när parterna skildes åt gick ärkebiskopen till aktion. Det fortsatta händelseförloppet träder oss till mötes i ett antal av de källor som täcker tidens historia, främst Ericus Olais krönika och Sturekrönikan. Karl Knutsson har själv gett en vinklad skildring i ett brev skrivet i Danzig den 13 april 1457.

Ericus Olai uppger att Jöns Bengtsson efter bröllopet begärde ersättning av kung Karl för skador han lidit föregående sommar. Ärkebiskopens tjänare hade tagits tillfånga av fienden; han hade förlorat både skepp och vapen. Karl Knutsson, driven av den snålhet som krigskostnaderna framkallade i hans sinne, begick då vad som skulle visa sig vara en avsevärd politisk dumhet. Han vägrade betala ersättning och klandrade de domare som dömde till Jöns Bengtssons förmån. Den redan betydande klyftan mellan ärkebiskop och kung vidgades.

Efter bröllopet och mötesförhandlingarna drog Karl Knutsson söderut söder i syfte att återta Öland, som kung Kristians folk ockuperat. Ärkebiskopen utnyttjade tillfället. Omkring den 25 januari lät Jöns Bengtsson gripa Håkan Svensson, Karl Knutssons byfogde i Uppsala. Fången sattes bakom lås och bom på Salsta, ett av huset Oxenstiernas rikaste gods. Upproret hade börjat.

I enlighet med senmedeltida rebellers sed använde ärkebiskopen öppna platser och kyrkportar för att inför allmogen och borgerskapet rättfärdiga sin sak och vinna anhängare. Medelst ett skarpt formulerat anslag på Uppsala domkyrkas port kungjorde Jöns Bengtsson att han hade uppsagt kung Karl tro och lydnad. Enligt Sturekrönikan skall han ha kallat till sig krigsmän och därefter nedlagt mitran på altaret framför Sankt Eriks skrin i Uppsala domkyrkas kor. Han lär ljudligt ha förklarat för de församlade att han inte skulle återta den förrän ”sweriges lagh wardha räth”. Därefter uppges han ha iklätt sig harnesk och omgjordat sig med ett svärd. På ärkebiskoplig order plundrades kungsgården, varefter Jöns ledde sina män via Haga och Svartsjö till Västerås, dit han uppmanade dalkarlarna att komma för att ansluta sig till upproret.

Antagligen utgjorde ärkebiskopens egna landbor en stor del av hären, men med tanke på de många extraskatterna lär han inte ha haft svårt att vinna även övriga bondehjärtan för sin sak. Även borgerskapet i Uppsala sägs ha

stött honom. Med de beväpnade allmogesoldaterna i följe drog sedan Jöns mot Västerås och försatte slottet i belägring.

Vadstenadiariet uppger att Karl Knutsson genom brev från en biskop nåddes av nyheten ”att ärkebiskopen, som gått samman med några frälsemän och dalkarlarna, tänkte lägga beslag på kungens tillgångar och tillfångata slottshövitsmän och tjänare”. Kungen var vid tillfället på väg mot Vadstena för att göra ett kort uppehåll i fälttåget mot Öland, men katastrofbudet kullkastade krigsplanerna. Hos Ericus Olai läser vi att kungen bröt upp mot nordöst och snart anlände till Nyköping, där han lät fångsla hövitsmannen Erik Axelsson (Tott). Sturekrönikans författare påstår att Karl Knutsson, sedan han informerats av flera brevskrivare, hastade norrut i spetsen för 1 400 ryttare. Från Stockholm sändes ytterligare 300 man för att bistå honom mot de upproriska.

De ärkebiskopliga och de kungliga styrkorna möttes vid Strängnäs, enligt en annaluppgift (*Annales Holmienses*) den 9 februari. I Vadstenadiariet anges att Karl Knutssons här besegrades två gånger, att ett flertal krigare stupade och att kungen själv föll ihop efter att ha sårats av en pil. Sturekrönikans skildring är mer utförlig. Här läser vi att kungen nådde fram till Strängnäs en god stund före den från Västerås framryckande ärkebiskopen, men de svenner Karl sände ut att spana efter fienden kunde inte ge honom besked om huruvida fara hotade. De kungliga tog av sig harnesk och beredde sig att sova. På morgonen nåddes Karl Knutsson av ett rykte om att Jöns Bengtsson närmade sig, men till sin egen olycka ringaktade han budet. Därpå föll ärkebiskopens folk över kungens trupp; Karl blev skjuten och tvingades vika tillbaka. Åtskilliga krigsmän blev tillfångatagna, men kungen själv lyckades ”mz blodughe män och bleeke kin” rädda sig österut.

Jöns Bengtsson förefaller alltså ha överrumplat Karl Knutsson och tillfogat honom ett allvarligt bakslag. Överraskningsmomentet avgjorde fältslaget. Sårad och besegrad vände kungen åter till Stockholm, som den 13 februari försattes i belägring av ärkebiskopens trupper. Kung Karl skriver senare i ett brev att Jöns Bengtsson som svar på hans framställan om underhandlingar lät meddela att han förbundit sig med kung Kristian. Någon hjälp av stockholmarna kunde Karl Knutsson inte räkna med. Den 24 februari lämnade han Stockholm på ett skepp och gick i landsflykt till Danzig.

Slaget vid Strängnäs ledde i förlängningen till att Kalmarunionen temporärt återupprättades genom att Kristian I om sommaren antogs som svensk kung.

*

Den mäktigaste mannen i Strängnäs vid tiden för 1457 års uppgörelse var biskop Sigge. Han var en känd motståndare till Karl Knutsson, och det är högst sannolikt att han ställde sina stridsmän – inalles ett hundratal – till Jöns Bengtssons förfogande. I vilket fall som helst blev han rikligen belönad av

ärkebiskopen efter att segern var vunnen. Således fick han bland annat Selebo härad i livstidsförläning. När Kristian I kröntes till kung agerade Sigge kröningsförrättare, den största ära som någonsin kommit en Strängnäs biskop till del.

3. Gustav Vasas kungaval år 1523

- Fokus: Kungavalet i Strängnäs den 6 juni 1523.
- Kontext: Upplösningen av Kalmarunionen och uppkomsten av den tidigmoderna svenska monarkin, grunden till dagens nationalstat.
- Relevans: Den största händelse av rikspolitisk betydelse som ägt rum i staden.
- Nyhetsvärde: Halvstort. Många har hört talas om valet av Gustav Vasa den 6 juni – vi firar det ju till och med genom nationaldagen – men långt ifrån alla vet att det ägde rum i Strängnäs, och nästan ingen vet hur det egentligen gick till.
- Huvudpersoner: Gustav Vasa, lybeckarna (som är våra bästa vittnen till händelserna) och Laurentius Andreae.
- Föreslaget val av scenario: Händelseutvecklingen ägde rum inom ett litet område – kyrkogården, Roggeborgen, domkyrkan och platsen alldeles utanför domkyrkans port – på kort avstånd från varandra. Det optimala är en fotvandring utomhus med skyltar och/eller ljudinslag. Om händelseutvecklingen istället iscensätts i ett slutet rum är det upplagt för kartor eller dioramalösningar som visar på den lilla men viktiga yta där allt hände. Man kan också tänka sig fullskaliga modeller av de agerande, men det kräver god ekonomi.

Redogörelse:

Biskop Mattias Gregersson i Strängnäs var den förste som avrättades i Stockholms blodbad den 8 november 1520. Att så skedde var i sig ett stort regelbrott och rättsövergrepp, eftersom medlemmar av prästerskapet enligt kanonisk lag inte fick dömas till döden och avrättas, något som i sinom tid vållade den huvudansvarige för blodbadet, unionskungen Kristian II, stora bekymmer. Men att Mattias var först upp på schavotten var i sig ett erkännande av hans förstarangsställning. Andre man att avrättas var biskop Vincent i Skara, varefter följde de världsliga ledamöterna av Sveriges riksråd. Att biskop Mattias huvud var det första som föll berodde med största sannolikhet på att han inte bara var biskop utan också Sveriges kansler.

Till ny biskop i Strängnäs utsåg Kristian II en av sina mest betrodda kyrkliga ämbetsmän, Jens Andersen Beldenak, som redan var biskop i Odense och som hade presiderat över den tribunal som avkunnade fällande dom mot den förra riksledningen några timmar före Stockholms blodbad. Jens Andersen hade – som den kyrkoman han var – motsatt sig avrättningen av biskoparna i Strängnäs och Skara, men när blodbadet var över accepterade han att efterträda Mattias. Hans tid som biskop i Södermanland blev dock kort. När Gustav Vasa reste Mellansveriges allmoge och frälse till uppror mot regimen 1521 flydde Jens, liksom Kristian II:s övriga trogna, till Danmark. Påföljande år valdes domprosten Magnus Sommar till ny biskop i Strängnäs, men det dröjde till 1528 innan själva biskopsvigningen kunde äga rum.

Fördröjningen kan vara värd en kommentar. Flertalet svenska stift saknade vid denna tid en legitim biskop. Endast i Linköping och Växjö satt regelrätt valda och vigda biskopar. Den avsatte och landsflyktige ärkebiskopen Gustav Trolle, en av huvudaktörerna vid Stockholms blodbad, åtnjöt nämligen påvens stöd och blockerade länge effektivt för de nya biskopsvigningarna. Gustav Vasa bearbetade kurian i åratal för att få påven att ändra sig. Som exempel kan nämnas ett brev avsänt den 2 november 1523. Tonen var hård: om påven vägrade göra svenskarna till viljes hotade kungen att själv låta biskopsvalen bekräftas ”av den ende och högste översteprästen Kristus”. Brevet överlämnades till påven Clemens VII av Olaus Magnus, bror till den nyvalde ärkebiskopen Johannes Magnus, i början av 1524. Svaret blev än en gång nej, men en viss dörr öppnades på glänt för förhandlingar – Johannes Magnus kunde få vikariera på ärkebiskopsstolen tills utredningen om Gustav Trolle var avslutad; om de övriga biskoparna sades inget. Gustav Vasas första stora framgång kom den 1 maj 1524, när påven utsåg Peder Månsson till biskop i Västerås, något som berodde på att Peder levde i Rom – han var föreståndare för Birgittahuset vid Piazza Farnese – och därför kunde influera den påvliga politiken mer än övriga svenskar. På hösten 1527 tvingade Gustav Vasa Peder Månsson, i dennes egenskap av påvligt vigd biskop, att förrätta vigningar av Magnus Haraldsson till biskop i Skara och Magnus Sommar till biskop i Strängnäs. Vigningen skedde den 5 januari 1528 i Strängnäs. De nya biskoparna var medvetna om att påven inte hade bekräftat deras ämbeten, varför de i hemlighet skrev en protest och förklarade att de önskade söka påvens retroaktiva bekräftelse.

Formellt sett var det alltså Magnus Sommar som var värd för den kändaste enskilda händelse som ägt rum i Strängnäs, valet av Gustav Vasa till kung den 6 juni 1523. Då hade området kring staden varit i den svenska upprorsrörelsens händer i ungefär ett år; den danska garnisonen på Tynnelsö slott hade kapitulerat på sommaren 1522. Gustav Vasa hade blivit riksföreståndare redan 1521. För att förstå varför just han kom att stå i centrum för händelseutvecklingen, och varför han till slut blev kung, är en större utvikning på sin plats.

*

Det viktigaste skälet till Gustav Vasas centralställning i svensk politik var att många andra högfrälsemän hade dött eller avrättats. Den förre riksföreståndaren, Sten Sture den yngre, avled i 1520 års krig mot Kristian II, och hans söner var ännu för unga för att kunna stå i spetsen för uppror och fungera som kandidater till faderns ämbete. Sten Stures närmaste anhängare hade halshuggits i Stockholms blodbad, som hade kraftigt decimerat det svenska riksrådet. Bland de avrättade fanns Erik Abrahamsson (Leijonhufvud), Måns Gren, Erik Ryning, Krister Bengtsson (Oxenstierna), Bengt Gylda och Erik Johansson (Vasa), Gustav Vasas far. Även åtskilliga riddare och väpnare hade röjts ur vägen, och Stockholms blodbad hade följts av ytterligare utrensningar i Sverige och Finland. Men Gustav Vasa hade undkommit. Han hade suttit i dansk fångenskap men rymt och återvänt till Sverige via Lübeck. Vid tiden för Stockholms blodbad hade han lätt kunnat ta sig till Stockholm i förhoppning om amnesti, men han var misstänksam och valde att hålla sig borta. Det räddade hans liv och gjorde honom till en av ytterst få högfrälsemän som varken var döda, fängslade eller knutna till Kristian II:s regim. Därmed var han den idealiske ledaren för ett eventuellt uppror.

Innan Kristian II lämnade Stockholm stakade han ut en lysande framtid för sig och sina tre riken. Nu gällde det att en gång för alla ta itu med Hansans makt, att knäcka lybeckarna. Kommersen på Östersjön skulle domineras av Köpenhamn. De stora europeiska handelshusen skulle förlägga sin verksamhet till staden, och ett nordiskt handelskompani skulle ta över den roll Hansan hade spelat under de senaste seklerna. I Stockholm, vars oppositionella, Sturevänliga borgerskap nu var krossat, skulle regimtrogna tyska borgare härska å kungens vägnar. Bergslagets hyttor drogs in i systemet och deras produktion ställdes till kompaniets förfogande. Detta var en kraftfull politik – och den kunde mycket väl ha lyckats. Om Kristian II varit mer diplomatisk och försiktig, om han visat respekt för den svenska politiska kulturen, hade han under vintern 1520–1521 kunnat befästa Kalmarunionen på ett mer grundläggande vis än fadern och farfadern varit i närheten av. Sten Stures parti var ju i det närmaste förintat. Vad unionskungen behövde var lojala fogdar, lojala stormän (och sådana fanns) samt lojala bönder. Men Kristian valde en annan väg. Hans politik förödmjukade en militant och besviken allmoge, detta samtidigt som han själv lämnade landet. Kungen kunde knappast ha agerat mer oklokt.

Att Kristian II lämnade Sverige så fort efter kröningen och blodbadet berodde på att han var pank. Kriget mot svenskarna hade kostat mer än han haft råd med. Långivarna gjorde sig påminda och Kristians närvaro i Köpenhamn var av nöden. Helst borde han också resa till Nederländerna för att be svågern, den tyske kungen Karl V, om ekonomisk hjälp.

Resningarna lät inte vänta på sig. Först ut var smålänningarna. Vid jultiden 1520 dödades en kunglig budbärare vid Högsby, norr om Kalmar. Den upproriska allmogen stöddes både av Kalmarborgare och av lokalt frälse. Fogdar överfölls, förråd plundrades och insamlade skattepersedlar rövades bort. Allmogens ilska berodde inte på Stockholms blodbad. Ingen bonde brydde sig om att borgare och frälsemän i Mälardalen blivit halshuggna eller hängda. Däremot påverkades bönderna i allra högsta grad av de nya skatter som Kristian II införde, liksom av unionskungens illa betänkta och orealistiska förbud mot allmogen att bära vapen. När buden om den nya regimens politik nådde dem reagerade de med vrede.

Det var inte märkligt att just bönderna i sydöstra Småland reste sig först. Det var ett gränsland som i decennier hade varit utsatt för krig och hot om krig, vilket hade stärkt allmogens ställning mer än annorstädes. Sten Sture den yngre hade rentav gett bönderna skattefrihet mot att de lovade att vara redo med armborst om fienden angrep. Både i Kalmar län och i Njudung var unionskungens välde historia i början av mars 1521.

En andra upprorsfront uppstod inom kort i Dalarna. Här hade de unionsfientliga riksföreståndarna åtnjutit starkt stöd, och det var hit Gustav Vasa sökte sig. Till en början, innan det gick upp för dalkarlarna vad den nya regimens män önskade i form av skatter och bondeavväpning, talade Gustav för döva öron. Det fanns gott om dalkarlar som hoppades att Kristian II skulle gynna dem. Förvisso tycks Gustav inte ha varit jagad av danska soldater medan han for runt mellan gårdarna på väg mot Siljan, men det saknades inte kungatrogna storbönder som uppfattade honom som en orosstiftare och ville bli av med honom. I nästa skede, när sanningen om Kristian II:s politik gick upp för folket, förändrades läget. Gustav – som hade misströstat och var på väg mot Norge – förmåddes att återkomma till Mora och delta i den resning han tidigare misslyckats att få till stånd. Därefter gick det fort.

I både allmogens och frälsets ögon personifierade Gustav Vasa den politiska linje som Sten Sture den yngre hade representerat, och som Kristian II sökt kväsa i blod. Under vårvintern 1521 agiterade Gustav mot vad han framställde som ett orättfärdigt främlingsvälde. Allt fler, både bland allmogen och bland herremännen, hörsammade budet om väpnad resning. Sedan dalkarlarna omkring den 1 april segrat i en mindre drabbning vid Brunnbäcks färja över Dalälven växte sig upproret allt större. Snart var även Värmland befriat från kungliga trupper och i nästa skede spred sig resningen till Mälardalen. I slutet av månaden segrade Gustav Vasa i en drabbning utanför Västerås.

Revolterna sammanföll med att det svenska riksrådet splittrades i sinsemellan fientliga fraktioner. Försök gjordes att sluta fred med de upproriska, men det var för sent. Vid midsommartid hade nästan allt land norr om Mälaren befriats från unionskungens välde. Det blev inte bättre av att Kristian II:s dåliga ekonomi hade försvagat försvaret av hans nyvunna kungarike. Många knektar

avskedades eftersom varken kungen eller hans rådsherrar hade råd att betala deras sold.

Under sommaren reste sig också bönder och herremän i Götaland. I juni gick Västergötlands mäktigaste frälseman, Ture Jönsson (Tre Rosor), över till upprorsmännen, och i juli följdes han av biskop Hans Brask i Linköping. Under ett herremöte i Vadstena i slutet av augusti valdes Gustav Vasa till riksföreståndare. I och med det vacklade Kristian II:s monarki i hela det svenska riket – med undantag för Finland, eftersom kungen inte hade påbjudit lika hårda pålagor där som i den västra riksdelen. En efter en valde de återstående högfrälsemännen i Södermanland, Östergötland och Uppland att sälla sig till den nye riksföreståndaren. Kristian II:s närmaste svenska anhängare flydde till Danmark.

Snart höll unionskungens soldater endast stånd i Stockholm, Kalmar, Älvsborg och på de finska slotten. Men där var de svårbetvingade. Kristians starkaste man till sjöss, Søren Norby, kunde lätt förse de regimkontrollerade slotten med proviant och manskap. Det krävdes krigsfartyg och legoknektar, och därmed pengar, för att föra kriget till seger. Alltså vände sig Gustav Vasa till Lübeck, väl medveten om att lybeckarna ogillade Kristian II:s handelspolitik. För att få lybsk hjälp erbjöd Gustav hansestaden generösa privilegier, bland annat tullfrihet. Han gick så långt att han lovade att de svenska köpmännen fortsättningsvis endast skulle handla i Östersjöområdet, det vill säga att Hansans folk skulle få kontroll över all svensk handel bortom Öresund. Lybeckarna accepterade erbjudandet och började stödja svenskarna både finansiellt och militärt.

Kriget avgjordes år 1523. De återstående slotten kapitulerade; allra längst höll garnisonerna ut i de finska befästningarna. Men Kristian II drabbades av värre olyckor än så. Lübeck stödde inte bara Gustav Vasa utan också Kristians farbror, hertig Fredrik av Holstein, som sammansvor sig med det danska riksrådet och gjorde uppror på Jylland.

De upproriska hade inte svårt att få stöd. Kristian II hade trampat på många ömma tår i sin strävan att stärka den kungliga maktställningen på stormännens bekostnad. Däremot var Kristian populär i det burgna borgerskapet i städer som Malmö och Köpenhamn; enligt borgarna var han den bäste monark Danmark någonsin haft. Detta hade kunnat rädda hans tron, om det inte varit för att Kristian ideligen lade krokben för sig själv. När det verkligen gällde var han för vacklande och obeslutsam, ett personlighetsdrag som gav honom bekymmer när det jylländska upproret bröt ut. I det första skedet agerade han förnuftigt och lovade att sammankalla ett stort möte med representanter för hela Danmark, på vilket alla klagomål mot regimen skulle kunna diskuteras fritt. De upproriska ignorerade detta och uppsade kungen sin tro den 20 januari 1523. Nu agerade Kristian oklokt och förhastat. Istället för kraftfullt agerande mot rebellerna i väster började han förhandla, retirerade från Jylland, återvände till Jylland, drog

sig tillbaka igen, och så vidare. Allt fler tappade tron på hans förmåga att reda ut krisen. Den 26 mars hyllades farbrodern som kung Fredrik I.

Kristian hade fortfarande kunnat segra om han förmått hålla huvudet kallt. Han kontrollerade östra Danmark och borgerskapet stod bakom honom. Men Kristian gav slaget förlorat i förtid, lämnade Köpenhamn den 13 april och for till Nederländerna. Under de två år som följde sökte hans kvarvarande anhängare, med Søren Norby i spetsen, hålla ställningarna med Gotland som huvudbas, men bristen på hjälp gjorde deras positioner ohållbara.

Fredrik I gjorde ett halvhjärtat försök att återupprätta Kalmarunionen. Man hade ju blivit av med Kristian II, den gemensamme fienden, så varför inte enas? Fredrik var inte svenskarnas ovän. Förslag lades om ett nytt unionsmöte, men svenskarna svarade med att välja Gustav Vasa till kung på ett riksmöte i Strängnäs den 6 juni 1523.

*

Att Gustav Vasas titel uppgraderades från riksföreståndare till kung berodde just på valet av Fredrik I till ny dansk monark. För att undvika att dras in i nya förhandlingar om Kalmarunionens återupprättande ställde Gustav Vasa, lybeckarna och de svenska stormännen danskarna inför ett fullbordat faktum.

Såvitt källorna låter oss se var valet en improviserad historia, inget som Gustav och hans förbundna hade planerat någon längre tid. Hela Sverige var inte ens vunnit för deras sak. Framför allt höll de danska trupperna ännu Stockholm. Men Gustav Vasa ville av taktiska skäl forcera fram ett kungaval, inte minst med tanke på Fredrik I:s tronanspråk och det faktum att lybeckarna, svenskarnas viktigaste allierade i kriget, ville ha bindande garantier för sina handelsprivilegier i riket. Sådana förpliktelser kunde en kung stå för med en helt annan auktoritet än en riksföreståndare.

Det var omöjligt att sammankalla en stor nationell församling med kort varsel. Samtida källor ger snarast vid handen att de som valde Gustav till kung var frälsemän och medlemmar av prästerskapet, vilka hade lätt att ta sig till Strängnäs, flankerade av rådmän från Lübeck som visserligen inte hade rösträtt men var nog så prominenta medspelare i kulisserna. Till saken hör också att det svenska riksrådet inte var fulltaligt utan kraftigt decimerat på grund av kriget och Stockholms blodbad. Till de mest prominenta nya rådsmedlemmar som tog säte i församlingen hörde de nyvalda biskoparna i Strängnäs, Skara och Västerås; innehavaren av sistnämnda ämbete var den kontroversielle Peder Jakobsson, som varit Sten Sture den yngres kansler. Den nye Skarabiskopen hette Magnus Haraldsson. Bland övriga nyinsatta riksråd kan nämnas Knut Andersson (Lillie), Lars Siggesson (Sparre) och bröderna Knut och Erik Joakimssöner Fleming. En av de viktigaste nya rådsherrarna på mötet var tysken Berend von Melen, som vid denna tid var nära lierad med Gustav Vasa. I egenskap av utlänning kunde Berend egentligen, enligt svensk lag, inte bli

rådsherre, men den paragrafen ignorerades i Strängnäs. Huruvida bönder deltog i kungavalet är okänt. De kan knappast ha mött upp i större omfattning. Ingen dåtida skribent gör heller någon poäng av deras aktivitet i Strängnäs.

Valet den 6 juni föregicks av en morgonmässa i domkyrkan. Därefter samlades riksmötet på kyrkogården, där kungavalet genomfördes under lagmännens ledning. Det rörde sig om Mickel Nilsson (för Uppland), Henrik Erlandsson (Bååt-Snakenborg, för Östergötland), Peder Erlandsson (Bååt, för Öland), Ture Jönsson (Tre Rosor, för Västergötland), Nils Olofsson (Vinge, för Värmland), Johan Arendsson (Ulf, för Södermanland), Ture Bengtsson (Håård, för Närke), Axel Andersson (Lillie, för Västmanland och Dalarna), Tord Bonde (för Tiohärad i Småland), Knut Eriksson (för Norra Finland) och Ivar Fleming (för Södra Finland). Sedan fick Berend von Melen i uppdrag att hämta Gustav Vasa till riksrådsförsamlingen i prästgillestugan i Roggeborgen. Efter de sedvanliga falska protesterna om att han var ovärdig ämbetet, och sedan folket från Lübeck tillstyrkt valet, infann sig Gustav i salen och förklarade att han accepterade utnämningen. Övriga delegater på riksmötet kallades nu in för att bevittna den ceremoni som följde. Gustav Vasa böjde knä med blottat huvud och lade två fingrar på Sankt Eriks lagbok – en bok med Sveriges landslag, dessutom försedd med relikier, som han greppade – varvid han svor kungaeden: ”Så sant mig Gud hjälpe till kropp och själ, jungfru Maria och Sankt Erik konung och alla helgon samt de relikier, jag i handen håller, skall jag fullgöra alla här uppräknade artiklar efter bästa förmåga och samvete”. Riksråden och lagmännen följde upp detta med en hyllningsed å sina och rikets vägnar. Över hela ceremonin presiderade en av de mest prominenta kyrkomännen i Strängnäs, ärkedjäknen Laurentius Andreae.

Följande dag var första söndagen efter Heliga Trefaldighet. Biskopar och präster tågade till Roggeborgen för att möta den nyvalde kungen. Ärkedjäknen höjde det heliga sakramentet – nattvardsbrödet i monstransen – över den knäböjande Gustav Vasa. Därefter fördes Gustav och de lybska rådsherrarna i procession till domkyrkan. Väl framme tog kungen plats i koret med de svenska riksråden på den vänstra sidan och lybeckarna till höger. Efter lovsången *Te Deum* utropade Laurentius Andreae Gustav till kung av Sverige.

När tacksägelsemässan var över mötte Gustav och de församlade herremännen folket utanför domkyrkan, där Strängnäsborna hyllade sin nye kung. Enligt vad lybeckarna sedan berättade förkunnade både kung och folk att de var tacksamma över Lübecks välgärningar mot riket i den gemensamma kampen mot Kristian II. (Fyra dagar senare utfärdades för övrigt ett omfattande privilegiebrev till Lübeck och dess allierade hansestäder, något som bland annat medförde att de fick total tullfrihet i Sverige.) I sitt första kungabrev, avsänt från Strängnäs den 7 juni, kallar sig Gustav Vasa ”Wij Göstaff af Gudz naad vtwaldt tiil Swerigis ok Götes konungh”.

Kungavalet i Strängnäs är en av de officiella orsakerna till att den 6 juni är Sveriges nationaldag. Att denna händelse skulle vara ett skäl att fira en

nationell högtid är dock ett sentida påfund. När det begav sig framstod valet av Gustav Vasa till svensk kung bara som ett av många högst osäkra regentval i en tät följd av tron- och ämbetsskiften. Ingen av de närvarande anade vilken lång och skickelsediger regering som den nyvalde hade framför sig. Få händelser i svensk historia har fått lika stor långsiktig betydelse.

*

Gustav Vasas betydelse för svensk historia kan inte överskattas. Med honom gick Sverige ut ur medeltiden och in i den tidigmoderna eran, från att ha kännetecknats av en bräcklig riksmakt till att bli en stark tidigmodern stat. Den mäktiga medeltida kyrkans ställning bröts på riksmötet i Västerås 1527, varefter den omvandlades till att vara ett lydigt redskap för kungamakten, något som under 1530-talet banade vägen för den lutherska reformationen. En betydande del av den gamla kyrkojorden kom att tillfalla kungamakten. Genom resoluta ingripanden mot oppositionella – både upproriskt högfrälse och upproriska bönder – kuvades det inre motståndet, slutgiltigt genom nedkämpandet av Nils Dackes resning i Småland på 1540-talet. Detta skedde parallellt med att skattetrycket på befolkningen successivt ökade, kungliga slott byggdes och kronan tog sig allt större rättigheter gentemot undersåtarna. Även gruvdriften (i synnerhet vid Sala silvergruva), produktionen vid järnbruken och tullupptagningen effektiviserades. På riksdagen i Västerås 1544 genomfördes den arvförening som gjorde Sverige till ett arvrike inom huset Vasa.

Det är ingen överdrift att utnämna Gustav Vasa till det moderna Sveriges grundläggare, arkitekten bakom den starka och kungliga centralmakt som under det sekel som följde skulle utvecklas till en nord- och östeuropeisk stormakt.

4. Reformationen och Laurentius Andreæ

- Fokus: Personerna i dramat, i synnerhet Laurentius Andreæ, i andra hand Olaus Petri och Gustav Vasa.
- Kontext: Den lutherska reformationen och skapandet av den svenska statskyrkan.
- Relevans: Med reformationen och upprättandet av den svenska statskyrkan inleddes bygget av den tidigmoderna staten, ur vilken dagens svenska nationalstat har utvecklats. Processen omfattade flera pusselbitar – nedkämpandet av bångstyriga adelsmän, krossandet av bondeuppror, skapandet av kanslier och ämbetsverk, skattehöjningar, slottsbyggande, militära reformer, med mera – men allt började med reformationen.
- Nyhetsvärde: Halvstort. Att Olaus Petri gick i spetsen för reformationen i Sverige tillhör allmänbildningen, men få svenskar vet att just Strängnäs är reformationens vagga i Sverige. Rörelsens ledande man, Laurentius Andreæ, är i dagens Sverige en tämligen anonym gestalt.
- Huvudpersoner: Laurentius Andreæ, Gustav Vasa och Olaus Petri.
- Föreslaget val av scenario: Här finns ingen självklar plats att framhäva, utan fokus ligger på individernas livshistoria, sett mot bakgrund av hur medeltiden går i graven och den tidigmoderna tiden börjar. Laurentius Andreæ är ett praktexempel på en person som stakar ut den nya vägen för nationen, som bryter ned det gamla och visar på framtiden, men som själv blir ett offer för den maktstruktur han är med om att forma. Hans livshistoria är både viktig och tragisk. Helst hade den kunnat gestaltas i en film, men det lär bli ekonomiskt vanskligt.

Redogörelse:

Reformationens idéer slog tidigt rot i Sverige, kort tid efter det att Martin Luther inlett sin reformatoriska gärning i Tyskland. Av allt att döma kom de radikala tankegångarna först till Stockholm – det finns belägg för att Luther skall ha haft anhängare i staden år 1521 – och andra tyskinfluerade städer vid Östersjön, som Söderköping och Kalmar, men utan att detta fick några större konsekvenser. Den första egentliga lutherska förkunnelsen i Sverige ägde rum i Strängnäs. I början av mars 1523 skrev Hans Brask, biskop i Linköping och dåtidens ledande

svenske kyrkoman, i ett brev till Johannes Magnus i Rom att vissa svenska präster befarades vara smittade av det lutherska kätteriet – att de sökte övertyga lekmän om att kyrkan var folkets kyrka och att kyrkans egendom därför tillhörde folket. Vad Hans Brask framför allt syftade på var den verksamhet som ärkedjåknen Laurentius Andreae och hans skyddsling Olaus Petri bedrev i den sörmländska stiftsstad.

Väl att märka var dessa tidiga protestanter i kraftig minoritet och kämpade i motvind. Johannes Magnus uppmanade Gustav Vasa att gå till attack mot kättarna, och kungen lovade att bekämpa dem – men han preciserade inte vad som skulle göras. I själva verket insåg kungen att reformatorerna var potentiella allierade som kunde utnyttjas i hans strävan att stärka kontrollen av Sverige. Laurentius Andreae blev 1523 kunglig sekreterare.

För att förstå den centrala roll Laurentius Andreae spelade bör man veta att han var raka motsatsen till en radikal yngling. Han var en politisk veteran i femtioårsåldern med stor teologisk lärdom i bagaget. I ungdomen hade han studerat vid universitetet i Rostock och 1498 blivit magister i Leipzig. Några år senare hade han blivit sekreterare åt biskop Mattias Gregersson i Strängnäs och därmed en av Sveriges mest inflytelserika kyrkomän, men sedan hade karriären i praktiken stannat. Andra svenskar hade haft vassare armbågar och större framgång. Även när han vistades Rom och sökte bli föreståndare för Birgittahuset led han nederlag; posten gick istället till den blivande Västerås-biskopen Peder Månsson. Däremot hade Laurentius Andreae under en annan vistelse i Rom lyckats bli apostolisk nuntie, och omkring 1518 hade han utsetts till ärkedjåkne i Strängnäs. På grund av sina kunskaper och sin erfarenhet hade han, liksom alla andra lärda män som var på plats i Stockholm, placerats i den kättardomstol som dömde de anklagade skyldiga för de brott som resulterade i Stockholms blodbad. Efter Mattias Gregerssons avrättning hade han i praktiken varit ledare för Strängnäs stift, men trots det hade han blivit förbigången vid biskopsvalet.

Laurentius Andreae var alltså inte vem som helst. Han var en välutbildad ringräv i svensk politik och i det svenska prästerskapet, men hittills hade de stora framgångarna gått honom förbi – han hade inte blivit domprost eller biskop. Under sina besök i Rom hade blivit alltmer desillusionerad över hur kyrkans ledning fungerade. Han var just en sådan person hos vilken Martin Luthers budskap fann en rik jordmån att växa i. När den unge diakonen Olaus Petri gjorde klart att han inspirerades av Luther tog sig Laurentius Andreae an honom, stödde hans förkunnelse och lät honom predika i Strängnäs, där han bosatt sig efter att ha studerat i Wittenberg. Olaus Petri hade vigts till diakon i staden av biskop Mattias år 1520 och sedan arbetat som lärare vid domkyrkoskolan. Denna blev nu en första bas för lutherdomens spridning i Sverige.

Det var – såsom redogörs för på annat ställe i denna förstudie – Laurentius Andreae som presiderade över och officierade vid valet och

utropandet av Gustav Vasa till svensk kung i juni 1523. Huruvida männen kände varandra tidigare är okänt, men det står bortom varje tvivel att de blev goda vänner efter mötet i Strängnäs. Som kunglig sekreterare fick Laurentius Andreæ stort inflytande över Gustav Vasa och utövade en typ av påverkan som vi ofta brukar förknippa med den europeiska renässansens furstliga rådgivare och favoriter. Framför allt förmanade Laurentius Andreæ kungen att inte ta öppet avstånd från påvekyrkan. Strängnäsprästen gjorde klart att det var bättre att skynda långsamt, att värna om kontinuiteten, och i det längsta undvika att ta slutgiltig ställning. Detta är en viktig förklaring till varför den svenska reformationen blev en – jämfört med hur det gick till i andra länder – utdragen och smidig historia. En annan av Laurentius Andreæ stora gärningar var bidraget till översättningen av Nya testamentet till svenska, som publicerades 1526. År 1541 publicerades den översättning av hela Bibeln som Laurentius Andreæ gjorde med Olaus Petri ("Gustav Vasas Bibel"), ett av de viktigaste verken i det svenska språkets och den svenska kulturens historia.

Men hans inflytande var större än så. Laurentius Andreæ var också mannen bakom 1524 års regeringsproposition, som kraftigt stärkte den svenska kungamakten i förhållande till situationen på medeltiden. Han anförde sunda och hållbara teologiska argument när kungen ville konfiskera silver från kyrkan. Gustav Vasa var mycket nöjd, och nu gick karriären spikrakt uppåt: år 1524 fick Laurentius Andreæ också ärkedjäkneposten i Uppsala och säte i riksrådet.

Under de år som följde samexisterade katoliker som Hans Brask och Peder Månsson med lutheraner som Laurentius Andreæ och Olaus Petri i Gustav Vasas Sverige. De förra motarbetade spridningen av Luthers skrifter, medan de senare gjorde vad de kunde för att införa en ny kyrkoordning i landet. Gustav Vasa spelade ut teologerna mot varandra; han var framför allt intresserad av att få makt över kyrkan, inte minst för att kunna återkalla kronoförläningar och låna eller konfiskera kyrkliga ädelmetallföremål, vilka behövdes för att betala tillbaka kungens stora lån till Lübeck. Det faktum att Gustav Vasa tillsatte reformatoriskt sinnade män på viktiga poster var alltså inte detsamma som att han själv bekände sig till lutherdomen. Kungen menade att de kyrkliga tvisterna skulle avgöras på ett kyrkomöte – ett koncilium – och att det inte var hans, eller någon annans, sak att inskrida med förbud och straff mot någon förkunnelse innan så skett.

Det slutliga genombrottet för den svenska reformationen kom i mitten av 1530-talet. Orsaken till Gustav Vasas öppnare ställningstagande för lutherdomen var utrikespolitisk. Gustav Vasas närmaste allierade, den nye danske kungen Kristian III – som liksom Gustav uppfattade både Lübeck och den gamle unionskungen Kristian II som fiender – var lutheran, och han hade goda kontakter med de protestantiska tyska furstarna i Schmalkaldiska förbundet, den protestantiska allians som vuxit fram på kontinenten. Protestantismen blev nu mycket mer än ett svepskäl för att konfiskera egendom

från kyrkan. Den blev också ett element i Gustav Vasas positionering i förhållande till omvärlden, ett medel för identifikation och legitimering.

Därmed klämtade klockan för Laurentius Andreæ och Olaus Petri. Reformatorerna från Strängnäs motsatte sig den allt starkare makt kungen fick över kyrkan. Redan 1531 hade Laurentius Andreæ tvingats lämna sekreterarsysslan, och när kungens tyske kyrkominister Georg Norman i slutet av 1530-talet blev alltmer inflytelserik råkade han i onåd. På nyårsafton 1539 anklagades Laurentius Andreæ och Olaus Petri för förräderi, och den 2 januari 1540 dömdes de till döden. De blev visserligen benådade av Gustav Vasa, men Laurentius Andreæ tvingades betala nästan allt han ägde för att klara livhanken. Därefter levde han ett tillbakadraget liv i Strängnäs, avled 1552 och är begravd på Gamla kyrkogården vid domkyrkan.

Laurentius Andreæ och Olaus Petri var inte de enda kyrkomän som drabbades av Gustav Vasas vrede. Två Strängnäs-biskopar efter varandra råkade också i onåd. Magnus Sommar avsattes 1536, misstänkt för delaktighet i en konspiration. Efter åtta månader frigavs han men återfick inte biskopsstolen. Hans efterträdare Botvid Sunesson motsatte sig Gustav Vasas tredje äktenskap och misstänktes för nära samröre med Olaus Petri, varför han avsattes 1555. Han återfick ämbetet 1561, ett par år före sin död.

5. Stadens fall och återkomst

- Fokus: Strängnäs nedgång under 1500-talet och remarkabla återkomst under hertig Karl och Laurentius Paulinus Gothus.
- Kontext: Det oroliga 1500-talet, i svallvågorna efter reformationen, då den katolska kyrkans fall medförde katastrofer för de gamla stiftsstäderna, men också den begynnande stormaktstiden, då enskilda individer kunde ta stora steg för att återuppbygga dem och skänka dem nytt liv.
- Relevans: Den största förändringen i Strängnäs äldre historia – från mäktigt biskopssäte till en av många småstäder, men med potential för kulturell expansion.
- Nyhetsvärde: Stort. Få känner till den berg-och-dalbanehistoria som Strängnäs upplevde på 1500- och 1600-talen.
- Huvudpersoner: Hertig Karl, Laurentius Paulinus Gothus och – eventuellt – reseskildraren Samuel Kiechel.
- Föreslaget val av scenario: Samuel Kiechels skildring är unik i Strängnäs historia och torde kunna gestaltas antingen i form av bildspel/planscher eller en liten film, allt beroende på ekonomin. I övrigt är det inte givet hur historien skall berättas, men jag rekommenderar att ni utgår från epokens egna starka kontraster och arbetar med bilder. Först eldhärjning och nedläggningar, med resultat i form av en liten grå trästad med fattig men stor domkyrka i fonden. Sedan nya tag: en livlig Samtingsmarknad, en gymnasieskola, Sveriges första tidning, och så vidare. Det är kontrasten i sig som utgör det dynamiska elementet i berättelsen.

Redogörelse:

Som framgått på annat ställe i denna förstudie var Strängnäs av stor betydelse under reformationens första fas i Sverige. Gustav Vasa lät hålla två riksdagar i staden – 1529 (i samband med nedkämpandet av Västgötaherrarnas uppror) och 1547. Detta kan dock inte förta det allmänna intrycket av förfall: med reformationens angrepp på kyrkliga institutioner, nedläggning av kloster och konvent och indragningar av kyrkliga egendomar till kronan minskade Strängnäs rikedom och betydelse avsevärt. Situationen var likartad i övriga stiftsstäder. För Strängnäs – både kyrkan och staden – var Gustav Vasas tid den

största nedgångsperioden i stadens historia. Samtidigt utsattes kommersen på Samtingsmarknaden – som nu tycks ha utsträckt sig över hela åtta dagar istället för de två som stadgades i Södermannalagen – för allt intensivare och hårdare konkurrens från borgarna i Stockholm, något som också försvagade stadens och Strängnäsborgarnas ställning. Till bilden av svåra tider hör också uppgifter om att eldhärjning. Uppenbarligen hade Strängnäs brunnit år 1473, men 1535 års katastrof var värre. Gustav Vasa beviljade sex års skattefrihet till återuppbyggnad.

Strängnäs sårbarhet och demografiska obetydlighet i mitten av 1500-talet förtjänar att poängteras. Antalet invånare i staden tycks ha pendlat mellan 400 och 500 personer, och det kan inte uteslutas att befolkningen stundom var mindre än så.

Men staden överlevde. Ett av skälen var Gustav Vasas uppdelning av Sverige i hertigdömen under söner. Strängnäs föll på den yngste sonen Karls lott. Det har ofta framhållits att hertig Karl, som senare blev kung med namnet Karl IX, aktivt inskred för att bromsa förfallet. Hertigen hade flera skäl att ömma om Strängnäs: under den långa tid då han var hertig och inte kung utgjorde denna stad hans kyrkliga och ideologiska bastion, platsen för hans biskop och den ort som skulle bli hans egen gravplats. Det är helt följdriktigt att Karl lät sig begravas i Strängnäs domkyrka, där han ännu vilar, och där hans rikskända begravningsregalier förvaras.

Strängnäs betydelse för hertig Karl framgår av stadens roll i den liturgistrid som utkämpades på 1570- och 1580-talen. Johan III ville återinföra stora delar av det katolska gudstjänstpaket som reformatorerna tagit bort på Gustav Vasas tid, men hertigen vägrade att låta sin kunglige bror införa den nya liturgin i Strängnäs stift. Karls argument var att han ansåg sig bunden att följa Gustav Vasas testamente, enligt vilket den svenska kyrkan skulle bibehållas i enlighet med den ordning som gällt före kungens död 1560. Johan sände upprepade gånger rådsherrar och sekreterare till brodern för att förmå honom att ändra sig, men förgäves. Varje gång vägrade hertig Karl och hänvisade till faderns testamente. Detta ledde till en långvarig tvist mellan bröderna. Johan funderade rentav på att lägga ned Strängnäs biskopsdöme och flytta det till Stockholm för att få igenom sin vilja. Konflikten kulminerade i februari 1588, när Johan III kallade prästerna i Strängnäs stift ”satanister” och förklarade dem fredlösa i riket. De förbjöds att lämna stiftet; om de gjorde det skulle de fängslas. Hertig Karl svarade med att uppmana sina fogdar att försvara prästerna. Konflikten slutade med att hertigen och kungen försonades för att under åren kring 1590 hålla gemensam front mot oppositionen i riksrådet.

Märkligt nog har vi en ögonblicksbild av livet i Strängnäs på hertig Karls tid, en del av den reseskildring som den schwabiske borgaren Samuel Kiechel skrev år 1586. Kiechel kom från Ulm och var något för sin tid så ovanligt som turist, närmast på yrkesbasis. Han gjorde långa resor kors och tvärs

genom Europa och Mellanöstern. Så här lyder hans text om Strängnäs vid tiden för Samtingsmarknaden:

Tidigt på morgonen den 20 [februari] for vi därifrån. Nästan halva dagen gick färden över frusna sjöar. Vid middagstid kom vi till Strängnäs, 4 mil från den by, varifrån vi avreste på morgonen [Önnersta i Björnlunda]. Det är liten öppen stad med ärkebiskopssäte [sic!], där det just var årsmarknad, som brukar hållas på isen. Hertig Carl, inom vars hertigdöme staden är belägen, var själv där och jag såg honom fara därifrån följande dag. Han gick omkring bland krämarna och uppmanade folket att i handel och vandel vara ärliga mot varandra. En gammal bonde – man får se sådana, som är både hundra år och äldre – som bar två vackra mårdskin, följde efter hertigen och förärade honom dessa. Hertigen mottog dem, men bonden fortsatte att följa efter honom. Då en av sviten till slut frågade varför han ej gick sin väg, trädde han åter fram inför hertigen, upprepade anbudet om mårdskinen och bad, att han furstlige nåde i utbyte skulle skänka honom en häst. Hertigen skrattade och sade, att bonden någon gång skulle komma hem till honom. Samtalet förstod jag icke, ty de talade svenska, men det översattes för mig till tyska. Hertigen är icke det minsta högmödig. Jag har hört, att han ofta tillbringar en halv dag hos någon gammal bonde, som väl känner landets seder, för att samtala med honom om dagens händelser.

Vi stannade den 21 och 22, ty mina följeslagare hade affärer med köpmän, som kommit tillstädes, huvudsakligen från Stockholm. Bland annat hade man ditfört för att säljas många starka och härdiga hästar. Här rids mycket litet om sommaren. På grund av kärren och de dåliga vägarna är det svårt att komma fram till häst, såsom jag vid min hemresa fick erfaras. Man finner åtta till nio år gamla hästar, som ännu aldrig haft en sadel på sig. Hästarna är bäst mellan nio och tio år, därför att de ej används före sitt femte år, så att de blir mycket kraftiga.

Hertig Karl var inte ensam om att agera kulturbyggare för Strängnäs från medeltiden in i den tidigmoderna eran. Minst lika viktig var Laurentius Paulinus Gothus (Lars Paulsson), som var biskop i Strängnäs från 1609 till 1637 (varefter han var ärkebiskop i Uppsala till sin död 1646; han ligger dock begravd i Strängnäs domkyrka). Laurentius Paulinus Gothus var född i Söderköping, son till en guldsmed och borgmästare, studerade i Rostock och Helmstedt och blev 1593 professor i Uppsala i logik, matematik och astronomi. Åtta år senare blev han universitetets rektor. Laurentius var en av sin tids lärdeste svenskar, och hans teologiska arbeten kom att få stor betydelse för den svenska lutherdomens

utveckling, bland annat genom fokuseringen på katekesläsning och psalmsång (det var Laurentius som översatte den kända tyska psalmen ”Ett barn är fött i Betlehem” till svenska).

Tack vare Laurentius Paulinus Gothus verksamhet blev Strängnäs återigen ett av Sveriges kulturella centra, från 1622 med eget tryckeri. Två år senare trycktes den första svenska tidningen, *Hermes Gothicus*, i staden. Den omfattade 40 sidor och innehöll nyheter som översatts från tyska. Hur betydelsefull den var är omöjligt att säga, eftersom den endast har överlevt i ett exemplar. År 1626 grundades Strängnäs gymnasieskola, en av Sveriges äldsta. Gustav II Adolf donerade själv Roggeborgen till skolan och såg till att finansiera verksamheten genom omfattande donationer. De byggnader som idag utgör Hotell Laurentius fungerade länge som elevhem för gymnasisterna.

Därtill kommer att Strängnäs domkyrka under 1600-talet fick några av av den svenska stormaktstidens mest påkostade gravmonument. Efter att Karl IX och hans familj fått sin sista vila i domkyrkan blev den också gravplats för det pfalziska furstehuset (pfalzgreven Johan Kasimir och hans hustru) och för medlemmar av husen Stenbock, Ribbing och Sparre. Riksamiralen och fältmarskalken Karl Karlsson Gyllenhielm – som förvisso inte tillbringat mycket tid i Strängnäs, men som kände starkt för staden eftersom han var illegitim son till Karl IX – beslöt också att låta sig begravas i samma kyrka som fadern. Den gyllenhielmska gravmonumentets konstnärliga utsmyckning är baserad på händelser i riksamiralens långa och växlingsrika liv. Till saken hör att Gyllenhielm under sin fångenskap i Polen åren 1601–1613 fördrev tiden med att skriva psalmer, vilka utgjorde grunden till en samling andliga sånger, *Schola Captivitatis*, som trycktes i Strängnäs år 1632. Boken utkom i flera upplagor.

Överhuvudtaget ömmade Karl IX:s ättlingar om Strängnäs. Drottning Kristina var inget undantag. År 1645 donerade hon sex kronohemman i Gorsinge, söder om staden, till Strängnäs stad. Den 11 november 1648 beviljade hon fem års skattelättnader för staden i syfte att underlätta för Strängnäsborna att bygga om torget, reglera gatorna och resa ett nytt rådhus. Vid samma tid uppfördes också ett nytt, ståtligt biskopshus åt biskop Johannes Matthiæ, som stod drottningen nära, ett tydligt vittnesbörd om att staden hade återhämtat sig från den nedgång som följt på reformationen. Johannes Matthiæ utverkade personligen en stor donation av böcker, som tagits som krigsbyten i Prag, Olmütz och Nikolsburg under trettioåriga kriget, av drottningen. I och med det blev Strängnäs katedralbibliotek en boksamling av europeisk betydelse.

